

УДК: 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.2>

НОРМАТИВНІ ДОГОВОРИ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Головач А.Й.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Головач А.Й. Нормативні договори у сфері приватного права.

Стаття присвячена висвітленню юридичної природи нормативних договорів у сфері приватного права. Стверджується, що в економічній та соціальній сфері часто практикується регламентація суспільних відносин на підставі нормативних договорів, відмінних від норм закону. Відзначається, що за своєю природою нормативний договір виражає узгоджувальну волю двох або більше сторін до встановлення, зміни та припинення їхніх прав та обов'язків, до здійснення або утримання від скоєння певних юридичних дій.

На прикладах з галузей матеріального розкривається природа нормативних договорів. Основна увага в статті приділена колективним договорам та колективним угодам в трудовому праві. Розкривається історія їх появи та сфера застосування. Робиться висновок, що причиною їх появи в галузі трудового права стала необхідність врегулювання конфронтації між роботодавцями та працівниками у сфері регулювання трудових відносин. За своєю структурою положення колективних договорів можуть бути поділені на нормативні та зобов'язальні. Власне нормативні положення являють собою локальні норми з основних питань праці, її оплати, умов і охорони праці, соціально-побутових питань. Саме тому, не весь зміст колективних договорів має нормативний характер.

Розкриваючи значення нормативних договорів у сфері приватного права, звертається увага на типові та примірні договори у цивільному та господарському праві. Не дивлячись на поширену в теорії приватного права позицію про віднесення типових та примірних договорів до джерел права, відзначається, що з позиції загальної теорії нормативного договору вважати типові або примірні договори різновидом нормативного договору не можна. Обґрунтовується дане твердження тим, що типові та примірні договори розробляються та вступають в юридичну силу на підставі одностороннього правового акту (наприклад, підзаконного акту Кабінету Міністрів України), в той час як нормативний договір це завжди двостороння (або багатостороння) домовленість суб'єктів права.

Робиться висновок про необхідність подальшого дослідження проблем застосування нормативних договорів у сфері приватного права, оскільки перед іншими джерелами галузей приватного права нормативний договір виступає не просто способом регулювання суспільних відносин, а способом їх саморегуляції.

Ключові слова: джерела права, нормативні договори, приватне право, колективні, типові, зразкові договори.

Holovach A.Y. Legal contracts in the field of private law.

The article focuses on the legal nature of regulatory agreements in the field of private law. It is argued that in the economic and social sphere, the regulation of social relations is often practiced on the basis of normative agreements other than the norms of the law. It is noted that by its nature, a normative agreement expresses the conciliatory will of two or more parties to establish, modify and terminate their rights and obligations, to exercise or withhold certain legal actions.

The examples of the material industries reveal the nature of regulatory agreements. The article focuses on collective agreements and collective agreements in labor law. The history of their appearance and scope is revealed. It is concluded that the reason for their emergence in the field of labor law was the need to resolve the confrontation between employers and employees in the field of labor relations regulation. By their structure, the provisions of collective agreements can be divided into normative and binding. Actually

regulations are local norms on the main issues of labor, pay, conditions and labor protection, social and household issues. That is why not all content of collective agreements is normative.

While revealing the importance of private-law normative treaties, attention is drawn to standard and exemplary treaties in civil and commercial law. Despite the widespread position in the theory of private law, the position of typical and exemplary contracts to the sources of law, it is noted that from the standpoint of the general theory of a normative contract it is not possible to consider typical or exemplary contracts a kind of normative contract. This claim is substantiated by the fact that standard and exemplary treaties are developed and enter into force on the basis of a unilateral legal act (for example, a by-law of the Cabinet of Ministers of Ukraine), while a normative agreement is always a bilateral (or multilateral) arrangement of the subjects of law.

It is concluded that it is necessary to further study the problems of application of normative treaties in the field of private law, since to other sources of branches of private law the normative treaty is not just a way of regulating social relations, but a way of self-regulation.

Key words: sources of law, regulatory agreements, private law, collective, standard, model contracts.

Постановка проблеми. Нормативний договір являє собою правове явище, ступінь вивчення якого в цілому неадекватна його становищу в праві. З одного боку, написані десятки наукових робіт по договірній проблематиці в межах окремих галузей права. Найбільш повно договір вивчений в міжнародно-правовій науці, цивілістиці, науці трудового права. З іншого боку, відчувається серйозний недолік робіт по загальній теорії нормативного договору, можна зазначити, що вона практично не розроблена (на відміну від загальної теорії закону).

На сучасному етапі договори стали важливим регулятором суспільних відносин, оскільки договір виражає узгоджувальну волю сторін до встановлення, зміни та припинення їх прав та обов'язків, до здійснення або утримання від скоєння певних юридичних дій. Укладення таких договорів стало звичайним явищем сучасної правової системи. У межах приватного права нормативні договори отримали широке розповсюдження в економічній та соціальній сферах [1, с. 131]. Саме тут виділяють в першу чергу колективні договори, типові або примірні договори тощо. Саме це і змушує розібратися з їх правовою природою у контексті загальної теорії нормативного договору.

Стан опрацювання нормативно-правових договорів у сфері приватного права характеризується більше публікаціями серед вчених галузевих наук. Так, природі колективного договору у трудовому праві присвячені наукові праці таких вчених як Л.І. Антонової, М.Й. Бару, Р.І. Кондратьєва, А.С. Пашерстника, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, В.А. Тарасової, А.І. Шебанової. Стосовно нормативних договорів у сфері цивільного права, можна назвати таких науковців як С.А. Верб, А.Б. Гриняк, І.М. Овчаренко, В.Г. Олюха, Л.В. Соцуро, О.С. Яворська тощо. Тим не менше, вказані науковці нормативні договори розглядали з позицій галузевих дисциплін, що нерідко призводило до помилкових висновків з точки зору загальної теорії нормативного договору як джерела права. Так, А.С. Довгерт серед джерел цивільного права називає індивідуальні цивільно-правові договори, які створюють «своє» право для сторін такого договору у випадку врегулювання у договорі відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства [2, с. 15]. Подібні висловлювання нівелюють усталене розуміння такого поняття як джерела права.

Метою статті є визначення юридичної природи нормативних договорів у сфері приватного права на підставі аналізу всього різноманіття даних договорів у галузях приватного права.

Виклад основного матеріалу. У сфері трудового права як галузі приватного права одним із найбільш поширених нормативних договорів виступає колективний договір. Нормативна природа колективного договору не піддається сумніву, але для кращого її розуміння необхідно розглянути спочатку історію їх появи, що допоможе усвідомити чому виникла потреба в саморегуляції на цьому рівні.

Виникнення колективних договорів у всіх країнах тісно пов'язане з економічними та соціальними наслідками подій, що мали місце наприкінці ХІХ та початку ХХ ст. Прискорений розвиток капіталістичного способу виробництва, розподіл праці – все це відбилося на традиційних відносинах між працівниками та підприємцями й змусило перших шукати захисту шляхом створення певних організацій. Ними стали об'єднання за професією – професійні спілки, мета створення яких була різною: для забезпечення зайнятості членів спілки, для створення спеціальних товариств взаємодопомоги, які б надавали допомогу при втраті роботи, хворобі, при досягненні похилого віку, для регулювання умов праці. Оскільки роботодавці були зацікавлені вести індивідуальні, а не колективні переговори, створення профспілок зустріло шалений опір з їх боку. Опір підприємців підтримувався державною

політикою. У світі не було країни, яка б на той час не приймала спеціальні обмеження щодо діяльності профспілок, спрямовані на втручання в сферу їх діяльності та послаблення їх впливу, на недопущення колективних переговорів. На початку ХХ ст. і особливо після закінчення першої світової війни уряди спочатку дають повільну згоду на проведення колективних переговорів, а потім – самі сприяють цьому. В середині 30-х років Міжнародне Бюро Праці в своїй доповіді відзначило про поширення колективних договорів, у яких регулювалися умови праці. Термін «колективні договори» в цей час вже був досить відомим. Вперше він був застосований подружжям Беатрисою та Сіднеєм Уебб у 1891 році в їх науковій праці «Кооперативний рух у Великобританії». В Україні колективні договори почали поширюватися після жовтневої революції 1917 року, хоча практика їх укладання в часи Російської імперії на території України також мала місце. Так, вперше їх було укладено працівниками металургійної промисловості міста Харкова. Політика «воєнного комунізму» встановила систему централізованого регулювання всього виробництва й тому укладення колективних договорів було припинено. З переходом до НЕПу був прийнятий Кодекс законів про працю (1922 р.), глава четверта якого була присвячена колективному договору. Із зміцненням державного сектору народного господарства сфера застосування колективного договору поступово звужувалася. Зменшувалося значення його тарифікованої частини, оскільки ці питання почали вирішуватися в централізованому порядку. З 1947 року знову почалася практика укладення колективних договорів, але вони не носили нормативного характеру, а були господарсько-політичними угодами, що не створювали норми трудового права [3, с. 149]. У вересні 1965 року в Радянському Союзі було розпочато проведення господарської реформи, в наслідок чого нормативний характер колективних договорів було відновлено. В такому статусі він діяв до розпаду СРСР, а 1 липня 1993 року було прийнято Закон України «Про колективні договори і угоди» [4].

Отже, короткий екскурс в історію колективних договорів у сфері трудового права показав, що причиною їх появи стала необхідність врегулювання конфронтації між роботодавцями та працівниками у сфері регулювання трудових відносин. Специфіка розвитку цього інституту на Україні була зумовлена тим режимом, який мав місце в Радянському Союзі, де такий суб'єкт як трудовий колектив змушений був підпорядковуватися правлячій партії.

У більшості країн світу колективний договір є переважним засобом регулювання трудових відносин. Так, право на колективні договори у більшості європейських країн або прямо закріплено в конституціях (Франція, Греція, Італія, Іспанія, Португалія), або трактується як право, похідне від права на асоціацію (ФРН, Австрія, Данія, Люксембург). У багатьох країнах це право регулюється в законодавстві (ФРН, Австрія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Швеція, Португалія, Іспанія). У окремих країнах право на колективний договір спирається на звичай, прецедент, судову практику, а також закріплене в загальнонаціональних угодах, що укладаються між центральними об'єднаннями профспілок і підприємців (Данія, Норвегія). Законодавство низки країн (ФРН, Франція, Австрія) передбачає можливість укладення колективних угод органами представництва трудових колективів підприємств з питань, не врегульованих в колективних договорах, неврегульованих за участю профспілок. У окремих країнах колективні договори можуть укладати будь-які представницькі організації працівників, незалежні від підприємців. Система колективних договорів, що діють в кожній окремій країні, є поєднання так званих великомасштабних і заводських колективних договорів. Великомасштабні колективні договори – це загальнонаціональні галузеві договори, а також міжконфедеральні угоди, що охоплюють промисловість в цілому. У окремих країнах (ФРН, Франція) поширені регіональні колективні договори, що включають в сферу своєї дії підприємства певної галузі у рамках землі або департаменту [5, с. 121-122].

Чинне законодавство України визначає колективний договір як договір, що укладається між роботодавцем з однієї сторони і одним або кількома профспілковими органами, а у разі відсутності таких органів – представниками працівників, обраними і уповноваженими трудовим колективом з іншої сторони з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів працівників та роботодавців.

Поряд з колективними договорами, законодавство України говорить про колективні угоди. На відміну від колективного договору, який укладається на виробничому рівні колективна угода має свою сферу застосування – національний, галузевий, територіальний рівень. Як і договір вона також укладається на двосторонній основі, сторонами соціального діалогу. Колективна угода є видом колективного договору і відрізняється від останнього не тільки сферою застосування, але й в деяких випадках вона виступає джерелом колективного договору [3, с. 159].

Як і колективний договір, так і угода є нормативним актом, її положення діють безпосередньо і є обов'язковими для всіх суб'єктів, що перебувають у сфері дії сторін. Одночасно вона же є локальним актом, бо її положення поширюється на певне коло суб'єктів, обмежене сферою дії сторін (аналогічне стосується колективних договорів). Мало того, положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємств незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковими як для роботодавця, так і для працівників підприємства (ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди»).

Положення колективних договорів та угод поділяються на зобов'язальні та нормативні. Нормативні положення являють собою сукупність локальних норм з основних питань праці, її оплати, умов і охорони праці, соціально-побутових питань. Зобов'язальні положення на відміну від нормативних не мають загального характеру і полягають у виконанні конкретних разових дій, якими вичерпуються. Порівняно з колективними договорами частка зобов'язальних положень в угодах значно менша.

Отже, нормативна сутність колективних договорів та угод полягає в тому, що держава в певних межах надає їх сторонам право в установленому порядку створювати локальні норми права (наприклад, колективні договори є важливою юридичною основою для укладення індивідуальних трудових договорів між власником та найманим працівником). Характерними для цих норм є те, що вони мають обмежену рамками даної угоди (договору) сферу застосування. Внаслідок упорядкування правового регулювання колективних договорів та угод виникає певна система норм, які регулюють трудові та соціально-економічні відносини між власником або уповноваженим ним органом та найманими працівниками. Законодавство встановлює найнижчі, мінімальні гарантії для найманих працівників на території всієї держави. Колективні угоди укладаються з тим, щоб допомогти трудовим колективам визначитись при укладенні колективних договорів. Відповідно колективний договір є результатом процесу прийняття рішень між власником та представницьким органом профспілок (або представниками працівників, обраними і уповноваженими трудовим колективом). З урахуванням положень колективних угод колективним договором встановлюються сукупність правил, що визначають умови праці, досягнуті на переговорах між сторонами.

Поряд з колективними договорами в приватній сфері (цивільно-правовій та господарсько-правовій) свого часу набули поширення укладення так званих типових договорів, якими регламентувалися різноманітні за своїм характером суспільні відносини (причому не тільки в сфері приватного права). Поряд з ними ще використовувалися примірні договори.

Юридична практика Радянського Союзу приводила до надмірної регуляції суспільних відносин майже не залишаючи сторонам місця для проявлення самостійної ініціативи. Зокрема, існували нормативно-правові акти договірної характеру, якими врегульовувались важливі інститути цивільного права (наприклад, типові договори по поставці товарів, типові авторські договори, типові договори контрактації тощо). Причина появи таких договорів у СРСР пояснювалася необхідністю розроблення певних стандартів у найрізноманітніших сферах суспільного життя. Прикривалося все це турботою про людей, необхідністю встановлення певних гарантій для господарюючих суб'єктів, недопущення покладення на одну зі сторін індивідуального договору кабальних умов виконання своїх обов'язків на користь іншої сторони. З одного боку нібито все правильно, але разом з тим держава фактично не створювала для сторін умови проявлення самостійної ініціативи, які могли б набагато краще привести до поставленого результату. В умовах тогочасного суспільства, де економіка була підпорядкована одному плану, який міг би розвалитися не контролюючи його виконання держава від верху до низу, це була звичайна ситуація. Саме тому почалася стандартизація певних суспільних відносин у даній сфері. Так, з'явилися, наприклад типові авторські договори, ліцензійні договори на передачу об'єктів промислової власності тощо. Нормативна природа указаних договорів є очевидною. Укладаючи індивідуальні договори, виконання яких приводило до припинення відносин між сторонами, необхідно було формувати їх положення таким чином, щоби вони не суперечили не тільки діючому законодавству, яке регламентувало дані відносини, але й нормам типових договорів. Якщо дане правило не було дотримано, норми індивідуального договору вважалися не дійсними в тій частині, в якій вони не відповідали нормам типових договорів. Якщо взяти до уваги певний типовий договір, наприклад авторський, то це могли бути питання авторської винагороди, передачі виключних прав на твір тощо [6, с. 23]. Отже, нормативність типових договорів у період Радянського Союзу не викликає сумніву, оскільки вони були джерелом по відношенню до індивідуальних договорів.

В сучасній Україні можна назвати багато прикладів видання державою типових договорів: Типовий договір про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки [7], Типовий

договір оренди землі [8], Типовий договір про надання освітніх послуг між вищим навчальним закладом та фізичною (юридичною) особою [9], Типовий договір про реструктуризацію заборгованості за спожиту електричну енергію [10] тощо. Згідно ч. 1 ст. 630 ЦК України «договором може бути встановлено, що його окремі умови визначаються відповідно до типових умов договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку». Отже, виникає необхідність визначення юридичної природи таких договорів.

Багато з вчених-юристів хто пише про типові договори зазначає, що це є спосіб своєрідної участі держави в регулюванні економіки, при чому доволі поширений у світі. Дійсно, в багатьох країнах держава, діючи в межах ринкових умов, встановлює ті чи інші типові договірні відносини, в чому можна побачити прояв нормотворчої діяльності. Наприклад, А.Б. Венгеров зазначає, що типові договори встановлюють обов'язкові основні умови для тих чи інших договорів [11, с. 427]. Інші вчені відрізняють типові договори, які є обов'язкові для учасників договірного процесу від примірних договорів цивільного права, які носять рекомендаційний характер [1, с. 131]. На наш погляд з таким твердженням неможливо погодитися.

Після розпаду Радянського Союзу в цивільних та господарських (де вони є – *Авт.*) кодексах всіх пострадянських держав був закріплений принцип свободи договорів, тобто учасники договірного процесу самі визначали в індивідуальному договорі взаємовідносини між собою. Держава в цей процес втручалася шляхом встановлення істотних умов договору, по яким між сторонами необхідно було дійти згоди (наприклад в авторському договорі це питання предмету договору, способу передачі виключних майнових прав, строк їх передачі, територія, на яку буде поширюватись дія переданих прав тощо). Дані істотні умови закріплюються в діючих законах держави.

Типові договори пропонують нібито сторонам пристосувати їх до своїх специфічних, індивідуальних умов й підписати. Але умови типових договорів вступають в силу тільки з моменту підписання конкретного договору, в якому вони будуть застосовуватися [12, с. 68]. Тобто, типові договори не є джерелом права по одній причині – вони безпосередньо не регулюють суспільні відносини. Держава, прийнявши власними нормативними актами такий вид договору, не зобов'язує суб'єктів права до регулювання суспільних відносин за даним зразком – вони можуть визначити для себе й іншу модель. Але надавши згоду на застосування норм Типового договору, він таким чином стає для них обов'язковим. Невипадково Д.П. Вівчарук вказує, що типовий договір містить більше положень нормативно-правового акта підзаконного характеру, яким він був затверджений [13, с. 6]. Джерелом права виступає не сам типовий договір, а підзаконний акт, яким він затверджений. А. Гриняк також вказує, що типові та примірні договори у сфері підрядних відносин виступають нормативно-правовими актами, в якому правила поведінки виражаються у формі умов договору [14, с. 44].

Отже, автор не підтримує думку про те, що типові договори виступають видом нормативного договору, оскільки вони розробляються та вступають в юридичну силу на підставі одностороннього правового акту, в той час як нормативний договір це завжди двостороння (або багатостороння) домовленість суб'єктів права. Підтверджує дану тезу інакше правило ЦК: «якщо у договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовуватися як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам статті 7 цього Кодексу» (ч. 2 ст. 630). Тобто типові договори оформляються в інакше джерело права, відмінне від нормативних договорів.

Поширення типових договорів у сучасному суспільстві, на наш погляд, обумовлено деякими причинами: 1) держава дійсно в деяких випадках зацікавлена в тому, щоби певні суспільні відносини регулювалися по заздалегідь визначеному «сценарію», а оскільки часто сторони є фактично (інколи й юридично) нерівними, зробити це буває не завжди легко; 2) держава зацікавлена в тому, щоби зробити свого роду інформування учасників договірного процесу стосовно тих вихідних моментів, по яким необхідно досягнути згоди, не допускаючи таким чином, укладення кабальних договорів; 3) існування типових договорів полегшує укладення індивідуальних в тому плані, що в них відображена інформація, яка відповідає діючому законодавству, а це може служити певним орієнтиром.

Висновки. Нормативний договір має свою специфічну природу, в якій зливаються воедино декілька відокремлених волевиявлень. Він виступає правовим актом, в створенні якого бере участь певна множинність суб'єктів, які рівноправні при визначенні умов нормативного договору (часто фактична не рівноправність сторін приводить до формальної рівності при укладенні такого договору). При укладенні нормативного договору формується правова норма, що виступає формою регулювання суспільних відносин, які цікавлять суб'єктів нормативного договору. Ознаки нормативно-правового договору ставлять його на одне місце з джерелами права, тобто разом з їх іншими видами він здійснює

нормативно-організований вплив на суспільні відносини. Оскільки нормативний договір породжує правові норми, практично він починає діяти з самого початку правового впливу на суспільні відносини, пропонуючи їх учасникам певну модель поведінки для реалізації своїх інтересів. Чим якісніший договір, тим краще його учасники зможуть досягнути тої мети, яка спонукала їх до підписання даного договору.

Перевага нормативного договору в сфері приватного права перед іншими видами джерел галузей приватного права полягає в тому, що він виступає не просто способом регулювання суспільних відносин, а способом їх саморегуляції. Учасники визначають самостійно те правове поле, в якому вони будуть діяти при досягненні своїх завдань. Таким чином, в них є можливість підібрати для цього найоптимальніший варіант.

Список використаних джерел:

1. Тихомиров Ю.А. Конституция, закон, подзаконный акт. Москва: Юрид. лит., 1994. 136 с.
2. Довгерт А.С. Джерела цивільного права України: види та співвідношення. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 12–17.
3. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. Видання третє, перероб. та доповн. Харків: Консум, 2002. 528 с.
4. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 361.
5. Шимановська Р. Зарубіжний досвід державного регулювання заробітної плати. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 1. С. 117–126.
6. Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности. Москва: «Теис», 1996. 704 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки» від 4 березня 2004 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2004-%D0%BF> (Дата звернення: 18.08.2019).
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору про оренду землі» від 3 березня 2004 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF> (Дата звернення: 18.08.2019).
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору про надання освітніх послуг між вищим навчальним закладом та фізичною (юридичною) особою» від 19 серпня 2015 р. № 634. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2015-%D0%BF> (Дата звернення: 18.08.2019).
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового договору про реструктуризацію заборгованості за спожиту електричну енергію» від 29 березня 2017 р. №221. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249874589> (Дата звернення: 18.08.2019).
11. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Москва: Былина, 1998. 512 с.
12. Жалинская-Рёрихт А.А. Законодательство ФРГ о регулировании примерных условий договора. *Государство и право*. 2000. №6. С. 68–77.
13. Вівчарук Д.П. Типовий договір у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 22 с.
14. Гриняк А. Типові та примірні договори як джерела правового регулювання підрядних договірних відносин. *Юридична Україна*. 2012. №7. С. 43–46.